

İĞDIR

ARAŞTIRMALARI - I -

Editör

Dr. Öğretim Üyesi Suna ALTAN

IĞDIR ARAŞTIRMALARI

- | -

Editör
Dr. Öğretim Üyesi Suna ALTAN

Kitabın Adı : İĞDIR ARAŞTIRMALARI - 1
Editör : Dr. Öğretim Üyesi Suna ALTAN
Yazarlar : Alpaslan CEYLAN, Yavuz GÜNAŞDI, İbrahim ÜNGÖR, Burak BİNGÖL, Nezahat CEYLAN, Oktay ÖZGÜL, Akın BİNGÖL, Mustafa KARAGEÇİ, Arslantürk AKYILDIZ, Oğuz ŞİMŞEK, Ali Ekber İPEK, İrfan Murat YILDIRIM, Ümmü Bulut KESKİN, Suna ALTAN, Kerem KARABULUT, Tuba ÇÖLLÜ, Polad ALİYEV, Yakup Erdal ERTÜRK
Kapak / Mizanpaj : Aleyna ERZAR

1. Baskı : Ağustos 2022 ANKARA

Yayın Yönetmeni : Sinem ZORLU
ISBN : 978-625-8321-40-1
Yayın No. : 1645

© Dr. Öğretim Üyesi Suna ALTAN

Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64

www.soncagyayincilik.com.tr - soncagyayincilik@gmail.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67

www.uzundijital.com - uzun@uzundijital.com

ÖNSÖZ

Iğdır, Doğu Anadolu bölgesinin en doğusunda yer almaktadır. Coğrafi konumu itibariyle Asya'dan Avrupa'ya geçiş güzergahında olan şehir, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, İran ve Ermenistan ile sınır komşusudur ve Türkiye'nin üç ülkeye sınırı olan tek ildir. Şehir, geçiş güzergâhında olmasından ötürü tarihsel süreçte çeşitli toplumlara ev sahipliği yapmıştır. Bölge coğrafyası içerisinde bulunduğu konumundan dolayı sosyal ve ekonomik hinterlandı gittikçe genişlemektedir. Bu durum göz önüne alındığında ilerleyen süreçle birlikte önemi bir kez daha artan Iğdır'ın, tanıtılması ve araştırılması önem arz etmektedir. Bu önem doğrultusunda Iğdır'ın tarihi, kültürü, sosyal hayatı, ekonomik durumu, coğrafyası ve edebiyatı üzerine araştırma ve tanıtımlar yapılarak, şehre dair tespitler ve çözüm önerileri sunan bir eserin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Bu gereklilik doğrultusunda elinizdeki kitap Iğdır'ın araştırılması ve tanıtılmasına katkı sağlamak maksadı taşıyan bir emeğin ürünüdür. Eserde 10 konu alanında uzman hocalar tarafından ele alınarak, detaylı bir şekilde irdelenmiştir. “Iğdır Araştırmaları I” adlı kitabımızda çalışmalar akademik bir yaklaşımla kronolojiye bağlı kalınarak tenkitçi bir anlayış ve orijinal kaynaklara inilerek konu başlıkları ele alınmaya çalışıldı.

Kitabın hazırlanmasında çalışmalarıyla katkı sunmuş olan değerli hocalarımıza en samimi duygularımızla teşekkür ederiz. Ayrıca Kitabın hazırlanması fikrinin oluşmasında katkısı olan Doç. Dr. Oğuz Şimşek ve Öğr. Gör. Arslantürk Akyıldız hocalarımıza da teşekkürü borç biliriz. Çalışmayı oluşturan yazıların içeriği ve tarzı hususunda son sorumluk kitabın editörüne değil, yazarına ait olduğu ayrıca belirtilmelidir. Bu süreçte gösterdikleri katkı ve kolaylıklardan ötürü tüm hocalarımıza, ilgi alakalarından dolayı Sonçağ Yayınevi ekibine teşekkürü borç biliriz.

Editör

Dr. Öğretim Üyesi Suna ALTAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
YÜZEY ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA IĞDIR’DA TESPİT EDİLEN ARKEOLOJİK MERKEZLER	
Alpaslan CEYLAN - Yavuz GÜNAŞDI - İbrahim ÜNGÖR - Burak BİNGÖL	1
IĞDIR İLİ VE ÇEVRESİNİN ESKİ ÇAĞ TARİHİ ÜZERİNE	
Nezahat CEYLAN - Oktay ÖZGÜL - Akın BİNGÖL - Mustafa KARAGEÇİ.....	45
IĞDIRIN ANAVATANA KATILMASI	
Arslantürk AKYILDIZ	71
IĞDIR İLİNİN İDARİ YAPISINDAKİ GELİŞMELER	
Oğuz ŞİMŞEK.....	105
IĞDIR AĞZI SES BİLGİSİ	
Ali Ekber İPEK	143
IĞDIR BÖLGESİNE YERLEŞEN MUHACİRLERİN MEYDANA GETİRDİKLERİ EDEBİYAT	
İrfan Murat YILDIRIM	191
IĞDIR’DA TOPLUMSAL YAPI VE DEĞİŞME	
Ümmü Bulut KESKİN.....	205
IĞDIR’DA PAMUK ÜRETİMİNİ ARTIRMA ÇALIŞMALARI (1923-1938)	
Suna ALTAN.....	231
IĞDIR İLİ SOSYO-EKONOMİK DEĞERLENDİRMELERİ	
Kerem KARABULUT - Tuba ÇÖLLÜ	249
TRA2 BÖLGESİ GÜMRÜKLERİNİN IĞDIR İLİ EKONOMİSİ ÜZERİNE ETKİSİ	
Polad ALİYEV - Yakup Erdal ERTÜRK.....	281

İĞDIR İLİ VE ÇEVRESİNİN ESKİ ÇAĞ TARİHİ ÜZERİNE

Nezahat CEYLAN*
Oktay ÖZGÜL**
Akın BİNGÖL***
Mustafa KARAGEÇİ****

İğdir İlinin Adı ve Coğrafyası

İğdir ilinin adı, “İğdir, İğdir, İgdır, İydir, İdir, Yiğdir, Yigdir, Yeğdir, Egdir, Eğdir” gibi çeşitli şekillerde telaffuz edilmektedir. “İyilik, yiğitlik, ululuk, büyüklük, bahadırılık” anlamında olan İğdir kelimesi, aynı zamanda Oğuzun 24 boyundan birinin adı ve Oğuz Han’ın altı oğlundan en küçüğü olan Deniz Han’ın dört oğlundan büyüğünün adının da İğdir bey olduğu bilinmektedir¹. Ayrıca Karakoyunlular’ın da mensup olduğu bu boyun ilk başbuğu İğdir Bey’dir. İğdir adı Anadolu ile Azerbaycan’da “İğdir” şeklinde söylenirken, İğdir şeklinde telaffuz edildiği de söylenebilir. Bununla birlikte yöre halkı İydir olarak kullanmaktadır. Yöre ahalisi de “İydir” olarak telaffuz eder. Adının başındaki “İğ veya yiğ” kelimelerinin aslı, sahip çıkan, koruyucu, iyilik yapan anlamında, Türkiye Türkçesinde “iğ” (=sahip) ve Azeri ağzında “yiğ” (=sahip) şeklinde kullanılır. Adın ikinci eki “dır” ise, fiilden isim yapan ektir. İğdir ağzında iğeli/ yiğeli=sahibi, taraftarı olan, arkası güçlü ve iğesis/yiğesis=sahipsiz, kimsesiz, iyilik yapanı olmayan anlamında kullanılmaktadır. Daha çok konuşma dilinde kullanılan “yeğ” kelimesi de iyi anlamındadır².

* Doç. Dr. - Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, n.ceylan@atauni.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9889-7279.

** Doç. Dr. - Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, oktay.ozgul@manas.edu.kg, Orcid: 0000-0003-0575-0436.

*** Doç. Dr. - Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, akinbing@kafkas.edu.tr, Orcid: 0000-0002-8591-8915.

**** Dr. Öğr. Üyesi - Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, mkarageci@hotmail.com, Orcid: 0000-00026419-9325.

1 Sümer, F., (1999), *Oğuzlar Tarihleri Boy Teşkilatları ve Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s. 346-348; Ataniyazov, S., (1999), “Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği”, *Bilig*, 10, s. 2-4-6

2 Çetinkaya, N. (1996). *İğdir tarihi (Tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine)*, Türk Dünyası

Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümünde yer alan Iğdır ili Anadolu'nun en doğusundaki ildir. İlin kuzey ve kuzeydoğusunda Ermenistan Cumhuriyeti, doğusunda Nahçıvan Özerk Yönetimi ve İran İslam Cumhuriyeti, güneyinde Ağrı, batısında ve kuzeybatısında ise Kars ili bulunmaktadır. Yaklaşık 3664 km² yüz ölçüme sahip olan Iğdır ili Aras Irmağının ikiye böldüğü çöküntü alanında kurulmuştur. Ülkemiz sınırları içerisinde kalan ve Iğdır ilinin kurulduğu kısım “*Sürmeli Çukuru*”³ olarak, Ermenistan sınırında kalan kısım ise “*Sahat Çukuru*” olarak adlandırılmıştır⁴.

Su kaynakları bakımında zengin sayılabilecek ilin önemli kaynakları arasında başta Aras Nehri olmak üzere, Orta Karasu Çayı, Aşağı Karasu Çayı, Yakup Deresi, Karaçomak Deresi, Güngörmez Deresi, Gaziler Çayı, Buruksu Çayı ve yer altı su kaynakları bulunmaktadır. Bu akarsulardan Karasu, Buruksu ve Gaziler Çayı Aras Nehrine katılmaktadır. Bu su kaynakları haricinde mevsim şartlarına göre oluşan dereler de vardır⁵. Şüphesiz bu su kaynakları arasında Aras Nehrinin yeri oldukça önemlidir. Iğdır ve tabii olarak Türkiye ile Ermenistan arasında doğal sınır olan nehir Iğdır Ovası'na da hayat vermektedir.

Bingöl dağlarından doğan Aras Nehri, Bastuk Arkı Çayı, Katranlı (Tatoz) Çayı ve birçok küçük kaynağı alarak, kuzeydoğu yönünde akışa geçmektedir. Karayazı yöresinden Çığılkan Deresi ve Tekman Yaylası'ndan gelen sularla Aras Nehri oluşmaktadır. Bu yöreden sonra Sakaltutan Dağı ile Topçu Dağı arasından derin ve dik Mescitli boğazından geçerek Pasinler (Hasankale) ovasının sularını toplayarak kuzeydoğudan gelen Pasin Çayını alır. Pasinler Ovası'nın doğusunda yatağı daralan Aras Nehri üzerinde Köprüköy yerleşmesinin yakınındaki tarihi Çobandede Köprüsü bulunmaktadır. Devamında birçok suyunda

Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s. 125–126.; Onk, N. (2006). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Iğdır Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s. 1 vdd.; Sümer, a.g.e., s. 348 vd.

3 Din ve yönetim merkezi olma özelliğini devam ettirdiği anlaşılan Armavir'de, Hristiyanlığın kabulünden (305 yıllarında) çok sonraları “Meryem Ana” adına yapılan bir meşhur kiliseden dolayı şehre Ermenice “Surb-Mari/ Surp-Maryam” (Bizanslılarca: Hagia-Marria) adı verildiği ve Sür/Melü/Sür Meli adını da bundan türediği tarihi belgelerden anlaşıyor. Kırzioğlu, M. F., (1952). *Dede-Korkut Oğuznameleri*, I. Kitap, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul, s. 108.

4 Güner, İ., (1991). *Iğdır Ovası ve Çevresinin Beşeri Coğrafyası*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Erzurum, s. 1 vd; Şimşek, O. (2018). “Iğdır İlinin Nüfus Özellikleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/14, s.180 – 210.

5 Buyruk, H., (2002). *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları, Iğdır, s. 319 vd.

katıldığı Aras Nehri, Iğdır iline ulaştığında Türkiye'nin en doğu uç noktasını oluşturan Dil Ovasının doğusunda Türkiye-İran-Azerbaycan sınırının kesişme noktasında ülkemizi terk eder. Daha sonra Zengimari, Erdebil çaylarını da alan nehir Kür (Kura) Irmağı ile birleştikten sonra Hazar Denizine dökülür⁶.

Doç. Dr. Oğuz ŞİMŞEK'ten alınmıştır.

Eski Çağlardan itibaren bölge insanı için önemli olan Aras Nehri antik kaynaklarda da kendine yer bulmuştur.

Herodotos Aras Nehri Irmağı için; *“Araks Matien’lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ ba-*

6 Tuncel, M. (1991). “Aras” *İslam Ansiklopedisi* -3, İstanbul, s. 333; Özgül, O. (2011), *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 91-106; Ceylan A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır)*, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum, s. 60 vd.

taklıklardır, burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks'ın yalnız bir ağzı bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne dökülür.” demektedir⁷.

Ksenophon ise (MÖ 401- 400) “*Anabasis Onbinlerin Dönüşü*” adlı eserinde *Aras Nehri'nin kollarından Pasin Çayı'ndan geçtiklerini belirterek bölge halkları ile ilgili bilgiler vermektedir*⁸.

Şemseddin Sâmî'nin Kamus'ul-Alâm'ın da ise Aras Nehri'ne yapılan köprülerin dayamayacağı şöyle ifade edilir; “*Aras'ın cerayan-ı menba'asından taa (Orad Abad) şelalesine kadar gayet sert ve hızlı olup mevki'i muhtelifesinde defa'atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir. 17 km'lik mesafede 425 m. aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hâsıl eder.*”⁹.

Antik kaynaklardan sonra bölge hakkında coğrafi ve kültürel bilgiler veren seyahatnamelerde oldukça önemlidir. Bunlar arasında Rubruk¹⁰, Carpini¹¹ ve Tavernier¹² başta gelmektedir.

7 Herodotos, (1973). *Herodotos Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, I/201,202, 205,209, 211,216, III/36, IV/11, 40.

8 Ksenophon, (1974). *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul, s. 135, 4/VI-4.

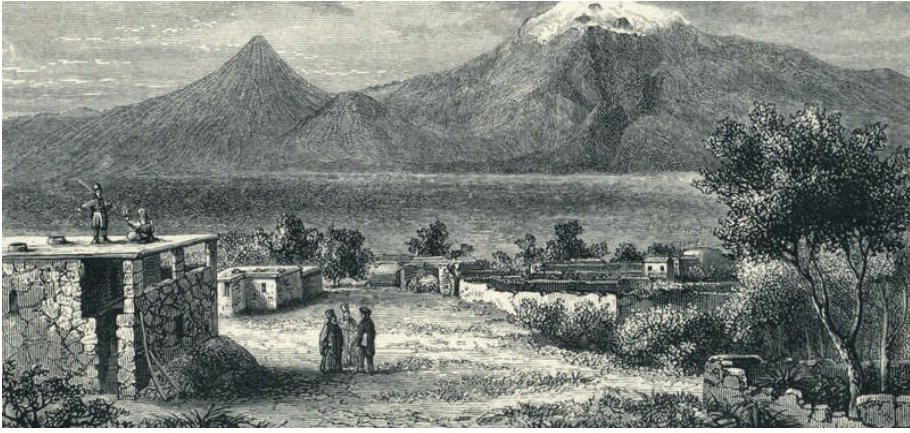
9 Şemseddin Sami, (1889)- (1306). *Kamusü'l- Alâm*, Mihran Matbaası, İstanbul, s. 72 vd.

10 Rubruck, W. (1990). *The Journey of William Rubbuck to the Eastern Parts Of The World 1253-1255*, London, Second Series No: IV, s. 157 vd.

11 Carpini, P. (2000). *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon, s. 1-39.

12 Tavernier, Jean-Baptiste (2010). *Tavernier Seyehatnamesi*, (Edt.) Yerasimos, Stefanos, İstanbul, s. 311 vd.

Doğu Anadolu'nun ortalama rakımının altında olan ilin yükseltisi 800-900 metredir. Sürmeli Çukuru olarak bildiğimiz alçak rakımlar, Doğu Iğdır Ovası, Batı Iğdır Ovası ve Dil Ovasından oluşmaktadır. Bu ovalık alanlar ilin yüzölçümünün %26'sına tekabül etmektedir. Geriye kalan kısım ise dağlık alanlar olup bunlar; Kızılcaziyaret (3231 m.), Durak (2811 m.), Zor (3196 m.), Büyük Ağrı (5137 m.) ve Küçük Ağrı (3896 m.) dağlarıdır. Büyük Ağrı Dağı¹³ Türkiye'nin en yüksek noktasını oluştururken, Küçük Ağrı Dağı, Türkiye ile İran arasında doğal sınır oluşturmaktadır. Dağlık alanlar ise ilin %74'üne tekabül etmektedir¹⁴.

Büyük ve Küçük Ağrı Dağları (Bryce James, 1887)

Iğdır ili rakımının alçaklığından dolayı Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde mikro klima özelliği gösterir. Doğu Anadolu Bölgesinde genellikle kışlar soğuk ve kar yağışlı, yazlar ise sıcak bir karasal iklim şeklindeyken, Iğdır yöresi sahip olduğu özel konumdan dolayı bulunduğu bölgeye oranla kışları daha ılıman, yazları daha sıcak ve yağış miktarı daha az olan bir karasal iklime sahiptir. Türkiye yıllık yağış ortalaması incelendiğinde ise Iğdır ilinin Türkiye'nin en az yağış alan yörelerinden birisi olduğu görülmektedir¹⁵.

13 Ağrı Dağı için Yakut dilinde “Ağr”, Selçuklu Türkleri’nde “Eğri Dağ”, bazen de “Ağır Dağ”, İranlılar’da “Kûh-ı Nûh”, Araplar’da “Cebelü'l-hâris”, gibi isimler verilmiştir. Ermeniler bu dağa “Massis” veya “Masik” derken, Batı coğrafyacıları “Ararat” demektedir. Tanyu, H. (1988). “Ağrı Dağı”, *İslâm Ansiklopedisi I*, İstanbul, s. 481; Ağrı Dağı hakkında detaylı bilgi için bakınız; Ceylan A., Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır), s. 54-58, Ceylan A. – Özgül O., (2018). *Eskiçağda Iğdır Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum, s. 27-31.

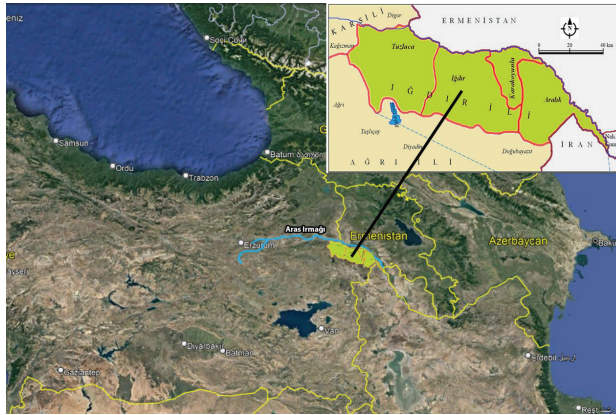
14 Tan 2004;204; Güner, a.g.t., s. 16 vd.

15 <https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?k=H> (07.04.2022)

İlin coğrafi durumu, su kaynakları ve iklim özelliklerine paralel olarak bölgede ana geçim kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanır. Tarımsal faaliyetler genellikle ovalık alanlarda daha fazla iken, hayvancılık faaliyetleri dağlık alanlarda yoğunluk kazanmaktadır¹⁶.

İğdır bölgesi, Eski Çağlardan itibaren konumu ve elverişli coğrafi yapısı sebebiyle önemli yol ağlarının üzerinde olmuştur. İran düzlüklerinin ve transit yolların bağlandığı İğdır Ovası, aynı zamanda Eski Çağlardan günümüze bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının gelişimi ve kaynaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Asma Geçidi, Çilli Geçidi ve Pamuk Geçidi ile ilin diğer komşu yöreler ile bağlantıları gelişmiştir. Urartular dönemine gelindiğinde ise Doğu Anadolu Bölgesi, imar ve iskân bakımından oldukça ileri seviyelere gelmiştir. Bilhassa yaptıkları geniş yol ağı ile bu bölgenin hem ticari açıdan kalkınmasına hem de askeri açıdan güçlenmesine vesile olmuşlardır. Nitekim Urartular döneminden itibaren varlığı bilinen Van (Tuşpa)'dan başlayıp, Erciş, Patnos-Tahir-Horasan-Hasankale-Erzurum- Erzincan'a kadar giden yolun yanında İğdır-Kars tarihi yolu da Urartuların bu bölgelerde hâkimiyet kurmasında etkili olmuştur¹⁷.

İğdır Ovasının su kaynakları, verimli toprakları, geçitlerin ve yolların elverişliliği ve iklim özelliklerinin uygun olması bölgenin Eski Çağlardan itibaren yerleşim görmesine neden olmuştur.

16 T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi İğdır Tarımsal Yatırım Rehberi 2021.

17 Güner, *a.g.t.*, s. 330 vd.; Belli, O, (2000), "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması", İstanbul Üniversitesi ve Türkiye Arkeolojisi, İstanbul, s. 409-414; Ceylan, N. (2016), "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43, s. 656-671.

Eskiçağda Iğdır

Iğdır çevresindeki ilk arkeolojik araştırmalar 1943 yılında İ. K. Kökten tarafından yapılmıştır. Kökten, bölgeyle ilgili olarak Iğdır-Gökçeli Köyü'nde tespit ettiği mikrolit aletleri Mezolitik veya Neolitik Çağ'a tarihlendirirken, Iğdır'ın en eski yerleşim yerinin Gökçeli olduğunu belirtmiştir¹⁸. Çeşitli yerleşim yerlerinden oluşan Melekli kompleksinde 1913 yılında P. F. Petrov, 1966 yılında da K. Balkan tarafından yapılan kazılar, Iğdır'ın Urartu dönemine ışık tutacak önemli bulguları ortaya çıkarmıştır. 1956'da C. A. Burney¹⁹, 1963'te ise R. D. Barnett²⁰ bölgede bilimsel çalışmalar gerçekleştirmiştir. Yine bölgede A. Ceylan başkanlığında üyesi olduğumuz ekip tarafından 2002-2011 yılları arasında yüzey araştırmaları devam etmiştir²¹. Günümüzde ise A. Bingöl başkanlığında üyesi olduğumuz ekip tarafından 2014 yılından itibaren yüzey araştırmaları devam etmektedir²². Ayrıca 1999-2009 yılları arasında C. Marro-A. Özfirat tarafından yapılan yüzey araştırmaları bölgedeki çalışmalar arasında karşımıza çıkmaktadır²³.

Iğdır ilinde Paleolitik Çağa tarihlendirilen yerleşim izine henüz rastlanılmamıştır. Gökçeli köyünde bulunan mikrolit aletlerin ise Mezolitik ve Neolitik Çağa ait olduğu Kökten tarafından belirtilmiştir²⁴. Kalkolitik Çağa gelindiğinde

- 18 Kökten İ. K. (1943). "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", Belleten VII, Ankara, s. 601-613; Kökten İ. K. (1948). "Kars'ın Tarih Öncesi". *III. Tarih Kurumu Kongresi*, Ankara, s. 194-204.
- 19 Burney, C., (1958). "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies* VIII, London, s. 157-209.
- 20 Barnett, R. D. (1963). "The Urartian Cemetery At Igdyr", *Anatolian Studies* XIII, s. 153-198.
- 21 Ceylan, A., (2002). "2000 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST XIX/2*, Ankara, s. 165-178; Ceylan, A., (2003). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST XX/2*, Ankara, 311-324; Ceylan, A., (2004). "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST XXI 2*, Ankara, s. 263-272; Ceylan, A., (2005). "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST XXII 2*, Ankara, s. 189-200; Ceylan, A., (2007). "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST XXIV/1*, Ankara, s. 163-182.
- 22 Bingöl, A. - Karageçi M., (2016). "2015 Yılı Kars - Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST XXXIV/1*, s. 265-280; Bingöl, A., - Karageçi, M., (2017). "Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2016", *AST XXXV/1*, s. 27-40.
- 23 Özfirat, A. - C. Marro, (2004). "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *AST XXI/1*, s. 15-32; Özfirat, A., (2008). "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2006", *AST XXV/1*, s. 197-220.
- 24 Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", s. 603.

ise bölgede yerleşim daha da artmıştır. Kültür adı olarak Karaz, halk adı olarak ise Hurri olarak bildiğimiz kültür bu dönemden itibaren bölgede görülmeye başlamıştır. Kafkasyadaki Daryal ve Derbent²⁵ geçitlerini aşarak Transkafkasya'dan Filistin'e, Malatya-Elazığ bölgesinden Kuzeybatı-İran'a kadar yayılım gösteren bu kültür bilim insanları tarafından farklı isimlerle anılmıştır. Bunlar "Khirbet Kerak/Bet Yerah"²⁶, "Kura Aras Kültürü"²⁷, "Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü"²⁸, "Trans Kafkasya Bakır Çağı veya Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği"²⁹, "Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağı veya Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı"³⁰, "Eski Trans-Kafkasya Kültürü"³¹ ve "Yanıktepe Kültürü"³² gibi isimlerdir. Doğu Anadolu bölgesinde ise bu kültüre ait ilk buluntular Erzurum Karaz Höyük ve çevresindeki diğer höyüklerde tespit edilmiştir. Karaz Höyük, kültürün tanımlanmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle birçok bilim insanı "Karaz Kültürü"³³ adını kullanmıştır.

- 25 Özgül, O. - N. Ceylan (2017). "Eskiçağ'da Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV, XIII, s. 24-62.
- 26 Wright, E., (1937). *The Pottery of Babelin from the Earliest Times to the End of the Early Bronze Age*, New Haven, s. 72 vd.; Amiran, R. B. K. (1952). "Connections between Anatolia and Palestine in the EBA", *Israel Exploration Journal* 2, s. 90; Maisler, B., Stekelis, M. - Avi-Yonah, M. (1952). "The Excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946", *Israel Exploration Journal* 2, Jerusalem, s. 227.
- 27 Dzhaparidze, O. M. (1964). "The Culture of early agricultural tribes in the territory of Georgia", *International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences* 7, Moscow, s. 2-9.
- 28 Boris B. B., (1962). "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.". *VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences* 7, s. 360-361.; Krupnov, E. I., (1964). "The most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian community", *Soviet Anthropology and Archaeology*, 3, pp. 31- 42.
- 29 Bittel, K., (1945). *Önasya tarih öncesi çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 94; Lloyd, S., (1956). *Early Anatolia*, A Pelican Book, London, s. 49.
- 30 Burney, C., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", s. 165; Mellaart, J., (1958). "The end of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean", *American Journal of Archaeology* 62, s. 9-33.
- 31 Lang D. M., (1970). *Armenia*, George Allen and Unwin Ltd, London, s. 71; Mellaart, J., (1958). "The end of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean", *American Journal of Archaeology* 62, s. 9-33.
- 32 Dyson, R. H., (1968). "The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau", *CAH*, 2, Cambridge, pp. 14-16.
- 33 Burney, C. - Lang, D. M., (1971). *The peoples of the Hills*, Phoenix, London, s. 43; Pehlivan, M., (1990). "Karaz ve Hurriler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi* 1, s.168-176; Ceylan, A., (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır* (2008-2014), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, s. 477; Günaşdı, Y. (2016). "Geçitler ülkesinde önemli bir Urartu Kalesi: Avnik", *Tüba-ar* 19, s. 117; Özgül, O. (2016). "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali

Karaz Kültürü kendine has mimari yapısı ve keramik özellikleri ile oldukça dikkat çeker. Kültürün mimari özellikleri arasında yuvarlak planlı mimari yapılar izlenebilmektedir. Genelde 4 -13 m çapında inşa edilmiş olan evler tek girişli olup, taşınabilir ocaklarla³⁴ ısıtılmaktadırlar. Karaz keramiğinin ayırt edici özellikleri arasında el yapımı olması, tek renkli, açık ve parlak olması gelmektedir. Keramiklerin süslemeleri genel olarak sarmal veya kesişen çizgiler ile paralel çizgilerden oluşmuştur. Keramik süslemeleri genellikle yiv-oluk veya kabartma tekniği ile işlenmiştir³⁵. Kalkolitik Çağ'dan başlayıp İlk Tunç Çağı boyunca devam eden bu kültür MÖ 3250 -1750 yıllarına tarihlenir. Bu kültürün Iğdır'daki önemli merkezlerinden biri Melekli Kompleksidir. Melekli Kompleksi; Lanetlitepe Kalesi, Deliktaş Höyüğü, Columbarium ve Kültepe Höyüğü'nden oluşmaktadır. Kültepe Höyüğü'nde ve Columbarium'da 1913 yılında ilk kazıyı P. F. Petrov, gerçekleştirmiştir. Petrov tarafından yapılan kazılarda çıkan arkeolojik buluntular, Gürcistan Devlet Müzesi'nde sergilenmektedir. Daha sonra Columbarium'da 1966 yılında K. Balkan, tarafından kazılar yapılmıştır. Ancak Petrov ve Balkan tarafından yapılan kazılar yayımlanmamıştır. Petrov'un Kültepe Höyüğü'ndeki ve Columbarium'daki kazılarında çıkan ve günümüzde Gürcistan Devlet Müzesinde bulunan eserler B. A. Kuftin³⁶ tarafından yayımlanmıştır. Höyükte çıkan malzeme Karaz kültüründen başlayıp Geç Demir Çağına, Columbarium'daki mezarlar ise Urartu dönemine tarihlendirilmiştir³⁷. Kültepe Höyüğü'nden başka Iğdır

Baba)", *Tüba-ar* 19, s.142; Bingöl, A. (2014). "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1) , s. 115-134.

- 34 Söylemez, B. - G. Kalmış, (2021). "Eskiçağ'da Kültür Göçüne Bir Örnek: Amik Ovası Karaz Kültürü Ocakları", *Kökenler ve Göçler*, Ed., G. Kalmış, İ. Kalaycı, Kutlu Yayınevi, İstanbul, s. 101-127.
- 35 Wright, E., *a.g.e.*, s. 72 vd.; Bittel, K., *Önasya tarih öncesi çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*, s. 94-104; Amiran, R., "Connections between Anatolia and Palestine in the EBA", s. 96 vdd.; Maisler, Stekelis, M. - Avı-Yonah, M., "The Excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946", s. 165 vd.; Burney, K., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", s. 165 vd.; Mellaart, J., "The end of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean", s. 9-33; Piotrovskii, B. B. "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.", s.7; Krupnov, E. I., "The most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian community", s. 31-42; Pehlivan, M., "Karaz ve Hurriter", s. 168-176.
- 36 Kuftin, B. A. (1944). "Urartskij "Kolumbarij" u podosvy Ararrata i Kuro- Araksski eneolit /An Urartian "Columbariaum" on the slopes of Ararat and the Copper Age of the Kura Araxes basin, Vestnik Gosudarstvennogo muzeja Gruzii.
- 37 Kuftin, B. A., *a.g.m.*; s. 13 vdd.; Barnett, R. D., *a.g.m.*; s.153-198; Girginer, S. (1999). "Iğdır'da Bir Urartu Mezarlığı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 25, s. 252-306; Özfirat, A. (2017). "Melekli-Kültepe (Iğdır

Ovası'nın güney ucunda bulunan Hazinetepe, Gıcık ve Koruktepe yerleşmesi Kalkolitik Çağ'da yerleşim görmüştür³⁸.

İlk Tunç Çağı'nda önemini devam ettiren Melekli-Kültepe Höyük ve Gökçeli Höyük, oldukça önemlidir. Kültepe Höyük bölgede kazısı yapılan en önemli merkezdir. Merkezin üzeri büyük ölçüde volkanik taşlarla örtülü durumdadır. Araştırmaları-

Melekli - Kültepe Höyük

mız sonucunda herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmamıştır. Yaptığımız incelemeler sonucunda bol miktarda İlk Tunç Çağı, Karaz, Erken Demir Çağı, Orta Demir ve Geç Demir Çağı boyalı keramikleri bulunmuştur. Yine yerleşmede, çok miktarda obsidyen ve işlenmiş taşlar tespit edilmiştir. Keramikler, az sayıdaki devetüyü kahverengi mal dışında hemen hepsi gri-siyah aklıdır³⁹. Bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları sonucunda İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilen 13 merkez tespit edilmiştir⁴⁰.

Orta ve Son Tunç Çağında ise bölgede Karaz Kültürü'nden farklı olarak yerleşik olmayan, göçer yayla kültürü olarak da bilinen Aras Boyalıları Kültürü görülmektedir. Bu dönemde yerleşimler yüksek kesimlerde kurul-

Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti", *OLBA* , (25) , s. 149-182.

38 Ceylan, A. - Özgül, O., *a.g.e.*; s. 44; Özgül, O., – Üngör, İ., (2016). "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımınıtğı Kalesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, s. 225-240; Özfırat, A., "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2012, s.155.

39 Bingöl, A., (2003), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 159; Ceylan, "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 268; Kozbe, G. - A. Ceylan vd. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b (TAY) Demir Çağları*, İstanbul. Melekli; Ceylan, A., (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır)*, Güneş Vakfı Yayınları, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, s. 153.

40 Detaylı bilgi için bakınız: Ceylan – Özgül, *a.g.e.*

muştur. Artan nüfus, otlak yetersizliği ve bölgedeki istikrarsızlık insanları göçerliğe ve yüksek yaylara sevk etmiştir. Orta ve Son Tunç Çağı'nda bölgedeki yerleşim biçimi; genelde dağ eteklerindeki verimli volkanik ovalarda kurulan nekropoller ve yüksek yerlere inşa edilen kaleler şeklindedir. Ova zemininden yüksek duvarlarla örülen kale yerleşimleri, bu dönemde bölgede hızla artmaya başlamıştır. Kale ve nekropollerin bölgeye has bir karakter taşıyarak Lçaşen-Metsamor, ismiyle anıldığı görülmektedir. Bu kültürün önemli merkezleri arasında Elar⁴¹, Dvina⁴² ve Metsamor⁴³ sayılabilir.

Urartu Devleti ve Erikuahi Krallığı Döneminde İğdir

MÖ II. binde Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'da önemli bir siyasi yapı olarak karşımıza çıkan Hurri-Mitanni Devleti'nin Hitit kralı Şuppiluliuma tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Hurri kökenli halklar bir aşiret reisi ya da beyi önderliğinde Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında örgütlü organizasyonlar meydana getirmişlerdir. Bu organizasyonlar dışarıdan bir saldırı olduğunda en güçlü organizasyon etrafında toplanıp kendilerini savunmuşlardır. Biz bu örgütlü organizasyonların en erken örneklerini Asur kayıtlarında görmekteyiz. Beyliklerin idaresinde geçen MÖ. XIII-IX. yüzyıllar Doğu Anadolu'da kurulacak olan Urartu devletinin öncüleri gibi düşünülmüştür. Bu döneme kaynaklar da *“Urartu'nun Proto Tarihi”* ya da *“Urartu'nun Arkaik Çağı”* olarak adlandırma yapılmıştır⁴⁴.

Urartular hakkında ilk kayıtlar Asur kralı Salmanassar I (MÖ 1274-1245)'e aittir. Kral, yazıtında Uruatri'ye karşı bir sefer yaptığını, Van Gölü çevresinde 8 memleketi ele geçirdiğini, 51 şehri yakıp yıktığını anlatmaktadır.

-
- 41 Khanzadian, E. V., (1979). *Elar-Darani*, Akademii Nauk Armyanskoi SSR, Yerevan, s. 1 vdd.
- 42 Kushnareva, K. K. - Chubinishvili, T. N., (1970), *Drevnie Kul'tury Yuzhnogo Kavkaza* (V-III tys. do n.e.). Nauka, Leningrad, s. 3 vd.
- 43 Khanzadian, E. V., - Piotrovskii, B. B., (1992). “A Cylinder Seal with Ancient Egyptian Hieroglyphic Inscription from the Metsamor Gravesite”, *Soviet Anthropology and Archaeology* 30, no. 4: s. 67-74.
- 44 Melikişvili, G. A., (1960). *Urartskie Klinobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, s. 13; Van Loon M. N. (1966), *Urartian Art*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul, s. 6.; Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, s. 1 vdd; Tarhan, M. T. (1982). “Urartu Devleti'nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutipri=Lapturi” Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları* VIII, s. 69-114, Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regnodi Urartu*, Roma, s. 32.

Asur Kralı Salmanassar'dan sonra 30 yıl boyunca Asur kaynaklarında Uruatri ile ilgili herhangi bilgi bulunmamaktadır. Salmanassar'ın oğlu, Tukulti- Ninurta I (MÖ 1244 - 1208) ise Nairi ülkesi ile savaştığını ve 40 kralını yenilgiye uğrattığını söylemiştir: ***“Nairi Ülkesi'nin 40 kralı ile savaşta dövüştüm, onların ordularını her tarafta yenilgiye uğrattım. Onların bütün topraklarını, hakimiyetim altına aldım⁴⁵.”***

Tukulti Ninurta I'den sonra Asur gerileme devrine girmiştir. Bu duraksama devri Tiglath-Plaser I (MÖ 1115-1077)'in tahta çıkışına kadar devam etmiştir. Tahta yeni çıkan kral, Asur' daki Anu-Abad tapınağının köşesine yerleştirilmiş ve dört kil prizmadan oluşan, aynı zamanda saltanatının, ilk beş yılına ait bilgi veren meşhur *“Prizma Yazıtında”*, Nairi ülkesinin bağımsız yirmi üç kralına karşı yapmış olduğu seferden şu şekilde bahsetmektedir;

“.....Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlükle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den..... Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını – alarak savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerilerine hücum ettim ve Adad'ın -verdiği-coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim....Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 kralının -savaş arabalarını ele geçirdim ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim.... Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı...⁴⁶

Bu şekilde bir federatif yapıda bulunan bölgedeki Uriatri – Nairi – Diauehi - Erikua vb. yerel krallıklar, MÖ 9. yüzyıldan sonra Arame (MÖ 860-840) etrafında güçlenen Urartu Devleti'nin ortaya çıkmasıyla beraber yavaş yavaş merkezi devlette yerlerini almaya başlamışlardır. Urartu Devleti, kuruluşunu MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında tamamlamıştır. Urartu Devleti'nin kurucu

45 Piotrovskii, B. B., (1969) Urartu, Nagel, Geneva, s. 44 vd.; Pehlivan M. (1991). Diauehi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, s. 25.

46 Luckenbill, D. D. (1968), Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical Records Assyria from the Earliest Times to Sargon to the End, Chicago 1926-1927, New York, s. 236.; Piotrovsky; a.g.e.; 44 vd.; Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, s. 11.; Erzen, A. (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 25.

kralları Arame (MÖ 860-840) ile ayrı bir soydan gelen Lutipri (MÖ 880-860) ve onun oğlu Sarduri (MÖ 840-830) zamanında, Asur ile mücadeleye devam etmişlerdir. Urartu Krallığı, Kral İşpuini (MÖ 830-820) ve prens Menua ortak döneminde (MÖ 820-810) merkezi devlet yapısını geliştirmiş ve bölgenin önemli bir devleti olarak karşımıza çıkmıştır. Menua (M.Ö. 810-786), babası zamanında kazandığı tecrübeleri, tek başına iktidarı ele aldığı anda başarılı bir şekilde kullanmıştır. İç ve dış politikada, önemli başarılarla imza atan Menua, Urartu Krallığı'na en parlak dönemlerinden birini yaşatmıştır. Bir diğer dikkati çeken husus ise Menua'nın yazıt işlerine özen göstermesidir. Öyle ki Menua Urartu kralları arasında en fazla yazıt bırakan kraldır. Urartu kralının bıraktığı yazıt sayısı 120'dir. Bu yazıtlardan Iğdır bölgesi ile ilgili olanlar, *Taşburun (Sologert)*, *Başbulak*, *Uluşar – Körzüt ve Kazancı* yazıtlarıdır.

Iğdır ve çevresi ile bölgedeki *“Erikuahi Ülkesi'ni”* ele geçirmek için yoğun çaba sarf eden Urartu kralı Menua dönemine ait Sologert Yazıtında şu ifadeler geçmektedir;

Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Erikuahi Ülkesi'ni ele geçirdi ve Luhiuni Şehri'ni ele geçirdi. (Onları) Minua'nın önünde boyun eğdirdi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: (Tanrı Haldi) Erikuahi Ülkesi'ne geldi. Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt etmediği krali şehir Luhiuni'yi İşpuini oğlu Minua'ya verdi. Luhiuni Şehri'ni ele geçirdim. Luhiuni Şehri'ni haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladım. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırsa (veya) her kim değişik bir şey, yani “Ben Luhiuni Şehri'ni ele geçirdim” derse, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler⁴⁷.

Bölge ile ilgili bilgiler veren bir diğer yazıt ise Başbulak yazıtıdır. Başbulak Yazıtında şu ifadeler yer almaktadır;

İşpuini oğlu Minua kusursuz bir şekilde bu binayı yaptırdı ve kusursuz bir şekilde efendi tanrı Haldi'ye bir kale yaptırdı. (Oraya) “Minuahini-

47 Mordtmann de A. D. (1872). “Entzifferung und Erklarung der armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend”, *ZDMG*, 26, no. 26; Melikişvili, G. A., a.g.e., s. 30; Hchl: no. 21. Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, s. 65 -66.

li” adını verdi. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, Biainili Ülkesi’nin kralı ve Tuspa Şehri’nin kahramanıdır⁴⁸.

Bir başka yazıtımız olan Uluşar - Körzüt Yazıtında ise Iğdır ve Erikua hakkında şu ifadeler yer almaktadır;

Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua der ki: Haldi kapısının temellerini... yaptırdığım zaman tanrı Haldi’nin huzuruna çıktım ve tanrı Haldi ’ye yalvardım. ... Irekua oymağına karşı sefere çıktım, İrekua oymağı ülkesinin Luhiuni Şehri’ni ele geçirdim ve Etiuni Ülkesi’ni yok ettim. İşpuini oğlu Minua der ki: Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt etmediği... krali şehir Luhiuni, İşpuini oğlu Minua’ya verdi.... haraç (ödemesi koşulu) ile Etiuni Ülkesi’ni bıraktı.

Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. 1.733 ... büyük- baş hayvan, ... krala düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların İşpuini oğlu Minua der ki: ... Tuspa Şehri’nin haremine(?) ... götürebilen bir kral varsa, gerçekten (o kral) İşpuini oğlu Minua’dır. Luhiuni şehrinden ...

Haldi kapısının temellerini açtırdığım ve Haldi kapısını yaptırdığım zaman ... yalvardım... geldi... İrekua oymağının ülkesinin Luhiuni Şehri’ni ele geçirdim ve Etiuni ülkesini yok ettim. İşpuini oğlu Minua der ki: Tanrı Haldi, krali şehir Luhiuni’yi ... İşpuini oğlu Minua’ya verdi. O, Luhiuni Şehri’ni ele geçirdi. Etiuni Ülkesi’ni, haraç ... deve, 7616 büyükbaş hayvan, ... krala düşen pay bu kadardı fakat savaşçıların ... götürebilen bir kral varsa, gerçekten (o kral) İşpuini oğlu Minua’dır Luhiuni şehrinden ... Aelia Şehri ... Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Minua güçlü kral, büyük kral ...⁴⁹.

Bölge hakkında bilgi veren diğer bir yazıt Kazancı Yazıtı’da Menua oğlu Arğıştı dönemine aittir. Yazıtta şu ifadeler geçmektedir;

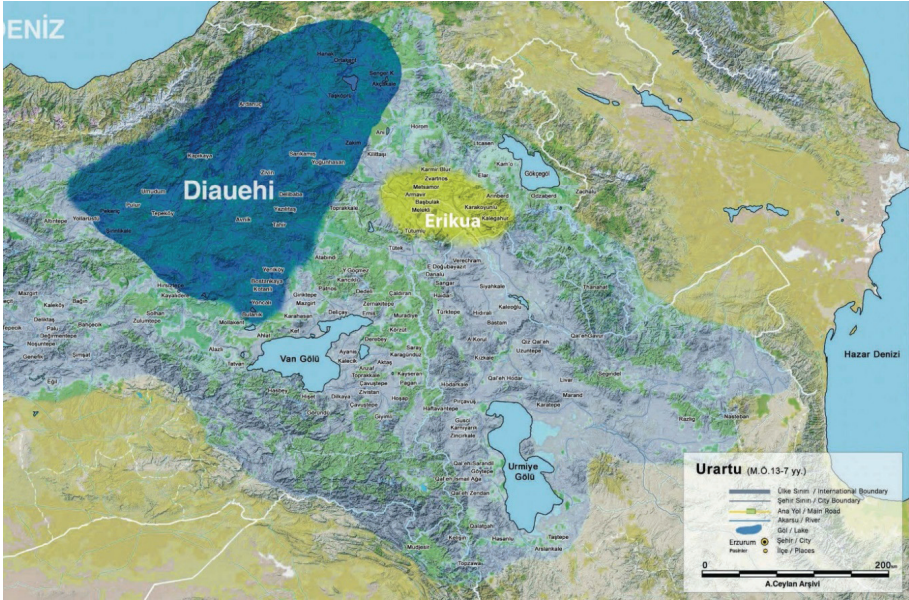
“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minua oğlu Arğıştı bu binayı yaptırdı⁵⁰.”

48 Payne, M. R., *a.g.e.*, s. 95.

49 Başgelen, N. - Payne, M. R. (2009). “Körzüt’ten Urartu Dönemine Ait Bir Kale Yazıtı”, Altan Çilingiroğlu’na Armağan - Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat, A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea: Altan Çilingiroğlu’na Armağan = Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu, (Edt, Haluk Sağlamtimur vd.), s. 125-132.

50 Payne, M. R., *a.g.e.*, s. 192.

Yazıtları değerlendirdiğimiz zaman Urartu öncesi beylikler döneminde Iğdır bölgesinde hâkim olan yerel beylik Erikua krallığı olduğu gözük-mektedir. Urartu krallığının kuzeye ve Aras Vadisi'ne yayılma politikaları çerçevesinde kral Menua (M.Ö. 810-785/780) bu bölgeyi Urartu toprakları-na katmıştır. Urartu kralı Menua bu genişleme siyasetine bağlı olarak Erikua kentinin başkenti olan Luhiuni (Kasımıntığı) ile bu Iğdır bölgesinin önemli idari merkezi olan Menuahinili'yi (Karakoyunlu) olarak Iğdır ve yöresini ta-mamen Urartu hâkimiyetine sokmuştur⁵¹.

Erikua Ülkesinin başkenti Luhiuni'nin Menua tarafından ele geçirilme-sinden sonra elde edilen ganimet listesi Körzüt yazıtında geçmektedir. Bura-dan Erikua krallığının zenginliği de açıkça görülebilir. Bölgede uzun süredir sürdürdüğümüz çalışmalar neticesinde başkent Luhiuni'nin günümüzde Ka-sımıntığı Kalesi olduğu düşünülmektedir. Kaledeki ilk bilimsel çalışmalar A. Ceylan başkanlığında ve bizim de üyesi olduğumuz ekip tarafından 2002 yı-lında yapılmıştır. Kasımıntığı Kalesi, Iğdır ili, Karakoyunlu ilçesinde yer alan Karakoyunlu Kalesi'nin 5 km kuzeyindedir. 5 kademeli sur duvarı bulunan

51 Belli, O. (2009). "Ağrı Dağı Bölgesinin Urartu Krallığı İçin Önemi", *II. Uluslararası Ağrı Dağı Ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli), s. 42-50; Özgül, O., – Üngör, İ., (2016). "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı Kalesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, s. 225-240;

kalenin duvarları volkanik yapılı bazalt taşlardan kiklopik teknikte yapılmıştır. Taşların ön yüzleri kabaca düzeltilmiştir. Urartu özelliği gösteren kalenin birden fazla giriş kapısı olduğu görülmektedir. Kalenin etrafında yerleşim yerleri ve nekropol alanları mevcuttur. Kale ve mezarlarda ele geçirilen keramiklerin bir kısmının Iğdır bölgesindekiler ve hatta Ağrı ve çevresindekiler gibi Son Tunç/Erken Demir Çağı'nda Güney Kafkasya'ya yayılmış bulunan gri-siyah açkılı mallar olduğu görülür. Yerleşmeden elde edilen keramikler doğrultusunda kale ve yerleşmenin Erken Demir Çağ, Orta Demir Çağ ve Orta Çağ'da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Urartu Kralı Menua'nın Erikua krallığını ele geçirmesinden sonra çok yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir⁵².

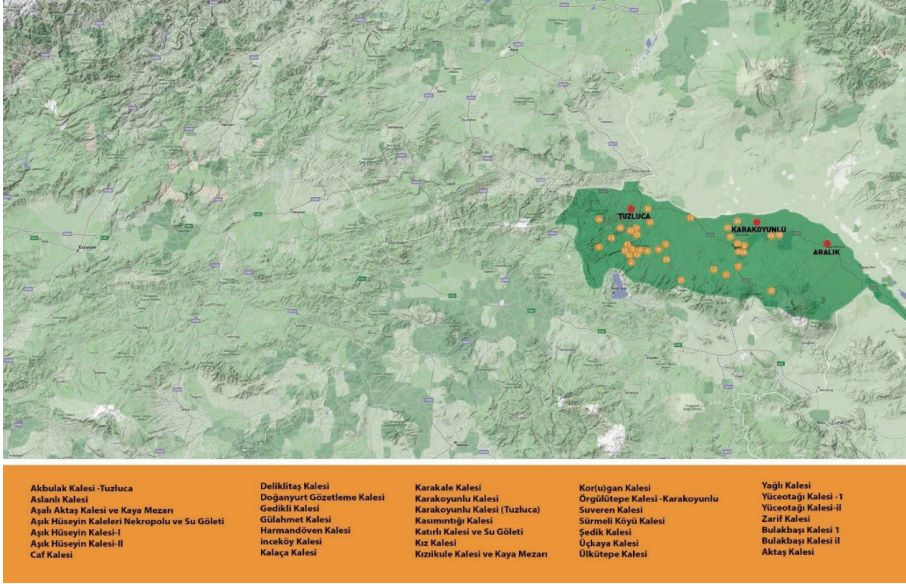

Kasımıntıği Kalesi

Yaptığımız yüzey araştırmalarında Iğdır ilinde 30'un üzerinde Tunç ve Demir Çağlarına tarihlendirebileceğimiz yerleşim yerleri tespit edilmiştir⁵³.

52 Detaylı bilgi için bakınız; Özgül, O., – Üngör, İ., a.g.m., s. 232-233.

53 Detaylı bilgi için bakınız; Özgül, Oktay, (2018). “Yeni Bulgular Işığında Iğdır Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014, s. 233-268, Ceylan – Özgül, a.g.e., s. 60-153.

Urartu döneminde, Doğu Anadolu’da olduğu gibi Igdir ve çevresinde de büyük çaplı bayındırlık girişimleri olmuştur. Igdir ilinin coğrafi durumu ve topraklarının verimliliği bu bölgenin Urartu için önemini daha çok arttırmıştır. Önceki beylikler dönemine nazaran Urartu sayesinde daha örgütlü ve fonksiyonlu bir yapıya kavuşan Igdir ve çevresi, yerleşim bakımından farklılıklar göstermeye başlamıştır. Daha önce kırlarda ve dağların yüksek kesimlerinde yaşayan yerel halk, Urartuların bölgedeki hâkimiyeti sağlamasıyla nehir kenarlarına ve ovalık alanlara doğru yerleşmeye başlamıştır. Urartu’nun bölgede kaleler vasıtasıyla kurduğu sosyal ve askeri ağ kısa sürede kendini göstererek bölgenin sosyo-ekonomik yapısı değişmeye başlamıştır. Bu dönemde bölgedeki kale, garnizon, yerleşim birimi ve konaklama merkezlerinin sayılarının artması, Urartu’nun bölgede yapmış olduğu sosyal ve ekonomik reformların bir göstergesidir⁵⁴.

MÖ VII. yüzyıldan sonra Kafkasya’daki Daryal ve Derbent⁵⁵ geçitlerinden gelen Kimmer-İskitlerin Urartu Devleti’ne akınları görülmektedir. Urartu Kralı Rusa II (MÖ 685-645) yaklaşan İskit tehlikesine karşı akılcıca bir politika izlemiş ve İskitleri Manna ülkesine yönlendirmiştir. Fakat İskitlerin Urartular ile iyi ilişkileri uzun sürmemiştir. Kısa bir süre sonra İskit akınları

54 Ceylan-Özgül, *a.g.e.*, s. 53.

55 Özgül - N. Ceylan, *a.g.m.*, s. 24-62.

Urartu sınırlarına dayanmıştır. Ani bozkır akınları karşısında birçok Urartu merkezi yıkılmıştır. İskitler MÖ 665'ten itibaren Kür Irmağının vadilerini ve Aras Nehri'nin kuzey taraflarını ele geçirmeye başlamışlardır. İğdir ve çevresinde de görülmeye başlayan Avrasyalı göçerler Aras Vadisi boyunca siyasi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir⁵⁶.

MÖ VII. yüzyılın sonlarına kadar Doğu Anadolu'da siyasi hâkimiyetlerini koruyan Urartular, İskitlerin bu saldırıları karşısında yok olma tehlikesi ile karşı karşıya gelmişlerdir. MÖ VI. yüzyılın başlarında iyice zayıflayan Urartu Krallığı, Ön Asya'da politik bir güç olarak ortaya çıkan Medler ile Lidya arasında paylaşılmıştır. Lidya'yı MÖ 585 yılında bozguna uğratan Medler, böylece Doğu Anadolu'da kısmen hâkimiyet kurmaya başlamışlardır⁵⁷.

Geç Demir Çağ'da Urartuların yıkılmasından sonra tüm Doğu Anadolu'da olduğu gibi İğdir ve çevresinde de bir devletin kesin siyasi hâkimiyetinden ve hiyerarşik bir yapılanmadan söz etmek mümkün değildir. İlk evrede bölgede kısmi bir Med egemenliğinden söz edilebilir. Ancak daha sonraki dönemlerde Pers-Akhamenid egemenliğini arkeolojik yönleri ile açıklamak oldukça zordur⁵⁸. Bölgede 2022 yılından itibaren yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz kale, höyük ve diğer arkeolojik merkezlerde Pers-Akhamenid dönemine ait arkeolojik bulgu ya da kültür izlerine rastlanmamıştır. Bu durumu Perslerin o dönemdeki siyasi faaliyetlerini Anadolu'nun içlerine ve batıya yöneltmeleri ile açıklamak mümkündür. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki, Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında tam hâkimiyet sağlamak hem zaman hem de lojistik ihtiyaç bakımından çok zor bir durumdur. Bu nedenle yerleşik bir düşünceye ve emperyal bir mantığa sahip olan Perslerin daha kolay ve daha zengin olan yerleri tercih ettiği düşünülebilir. Yine buna bağlı olarak Urartuların yıkılmasından sonra bölgede güçlü bir merkeziyetçi otoritenin olmayışı Pers-Akhamenid dönemine ait kültür izlerinin olmayışını açıklayabilir⁵⁹.

56 Schmökel, H. (1961). *Kulturgeschichte des alten Orients*, AJJred Kröner Verlag, Stuttgart, s. 639; Tarhan, M. T. (1972). *Eski Çağ'da Kimmerler Problemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, s. 229.

57 Rollinger, R. (2007), "Med Krallığı-Hayalet İmparatorluğu", *Arkeoatlas* 6, s. 18; Dönmez, Ş. (2012). "Oluz Höyük, "Karadeniz'de Persler"", *Aktüel Arkeoloji* 5 s. 140-145; Balcer, J. M. (1995). *The Persian Conquest of the Greeks*, Konstanz, s. 58 vd.

58 Erzen, a.g.e., 43-45.

59 Ceylan, A., - Özgül, O., a.g.e., s. 55.

İğdir ve çevresindeki Urartu sonrası yaşanan otorite boşluğu, buralarda yaşayan halkları daha korunaklı ve yüksek bölgelere sevk etmiştir. Nitekim yüksek dağların tepelerindeki kalelerin çokluğu bu dönemdeki yaşanan karmaşayı da yansıtır.

MÖ. IV. yüzyıldan sonra İğdir ve çevresinde küçük boyutlu siyasi yapılanmalar adını verdiğimiz bir dönem başlar. Bunlardan Arsaklılar veya Arşaklılar en önemlileridir. Arsaklılar'ın İğdir ve çevresindeki hâkimiyetleri Roma İmparatorluğu'nun MÖ 34 yılındaki askeri başarıları ile sona erer⁶⁰. Bölgedeki Roma hâkimiyetinden sonra İğdir'da sırasıyla Araplar, Selçuklu Türkleri, Çengizliler, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar hüküm sürmüşlerdir⁶¹.

SONUÇ

İlk yerleşimin tartışmalı olarak Neolitik Dönem'e kadar götürüldüğü İğdir'da yapmış olduğumuz yüzey araştırmaları ve diğer bilimsel çalışmalar, İğdir ve çevresinin sanılanın aksine Eski Çağ'da bir köprü ya da geçiş yeri değil, kültürlerin buluşma noktası ve önemli bir yerleşim alanı olduğunu göstermiştir. Kalkolitik Çağ'da başlayan ve Tunç Çağı ile birlikte yeni bir yaşam örgüsüne kavuşan İğdir ve çevresi, Kafkasya kökenli toplulukların konar-göçer kültürlerini yansıtan pek çok arkeolojik merkez barındırır. Bölgede Kalkolitik Çağ'da varlığını bildiğimiz Karaz Kültürü Tunç Çağ'ında yoğunlaşarak devam etmiştir. Yuvarlak mimari planlı evleri ve devetüyü rengindeki keramikleri ile ön plana çıkan Karaz Kültürü, Kars ve Ardahan'a göre İğdir'da daha fazla görülür. Bu kültür bölgede höyüklerden daha çok kale mimarisinde kendini gösterir. İğdir ilinde Karaz Kültürü'nün görülebildiği başlıca arkeolojik merkezler, Melekli Kompleksi, Hazinetepe, Gıcık ve Koruktepe yerleşmesi olarak sıralanabilir. Bunlar arasında kazısı yapılan Melekli Kompleksi, içerisinde kale, höyük ve mezarlık alanı barındırması bakımından oldukça özeldir. Melekli, Karaz Kültürü ve Urartu dönemi için ciddi veriler sunmaktadır.

60 Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul, s. 135-211.

61 Rasonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 78; Sevim, A. (1983). *Genel Çizgileri İle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 7-8; Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 406 vd.

Doğu Anadolu’da, Malatya-Elazığ Bölgesi gibi, arkeolojik merkezlerin son derece yoğun olduğu bölgelerde Son Kalkolitik Çağ’dan itibaren farklı kültürleri yansıtan insan topluluklarının zaman zaman bir arada yaşamış oldukları ve bir sentezleme içine girdikleri görülür. Özellikle İlk Tunç Çağı II ve III’de, Mezopotamya temelli kültür unsurları, giderek azalmış, bunun yerine Karaz kültür öğeleriyle yörenin yerel kültür geleneklerini harmanlayan yeni bir kültür biçimlenmesi ortaya çıkmıştır. Keramik ve yuvarlak planlı mimari yapıların kısmen Kafkasya orijinini yansıttığı bu kültürün yoğun yerleşim yerleri Doğu Anadolu’nun kuzeyinde daha fazla görülür. Bu tür etkileşime bir başka örnek ise Orta ve Son Tunç Çağı’nda yerel olarak ortaya çıkan Aras Boyalıları Kültürü’nü verebiliriz. Bu kültür Karaz Kültürü olarak fazla yayılmamış, ticari hinterland bulmuş olmasına rağmen, bölgede toplumsal ve ekonomik yönden Karaz Kültürü kadar yaygın bir etki yaratamamıştır. Bu nedenle Iğdır ve çevresindeki Karaz yerleşmelerindeki boyalı çanak çömleği yerelin bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

Bölge hakkında ilk yazılı kaynaklar Urartulara aittir. Urartu Devleti kurulmadan önce Doğu Anadolu’da bulunan beylikler düşman Asur devletine karşı bazen Uruatri bazen de Nairi beyliklerinin çatısı altında birlik sağlamış ve Asur’a karşı mücadele etmişlerdir. Bu döneme bilim insanları “Urartu’nun Proto Tarihi” ya da “Urartu’nun Arkaik Çağı” gibi isimler vermişlerdir. MÖ 9. yüzyılda Kral Arame (MÖ 860-840) etrafında güçlenen Urartu Devleti, Sarduri (MÖ 840-830) zamanında ise daha da güçlenmiştir. Urartu Krallığı, Kral İşpuini (MÖ 830-820) ve prens Menua’nın ortak döneminde (MÖ 820-810), merkezi devlet yapısını geliştirmiş, bölgenin önemli devletlerinden biri olmuştur. Menua (M.Ö. 810-786), babası zamanında kazandığı tecrübeleri, tek başına iktidarı ele aldığı başarılı bir şekilde kullanmıştır. Kral Menua Iğdır Bölgesinde bulunan Erikua Krallığı’nı Urartu topraklarına dâhil etmiştir. Kral Menua arkasında bıraktığı Taşburun (Sologert), Başbulak, Uluşar – Körzüt yazıtları ile bölge hakkında ilk bilgileri vermektedir. Bu yazıtlarda Erikua Krallığının bölgeye hâkim olduğu ve başşehrinin Luhiuni (Kasımıntığı) olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Menua’nın bölgede “Minuahinili” isimli bir kent kurdurduğu ve bu bölgeden ele geçirilen ganimet listesi de bu yazıtlarda mevcuttur. Bölge hakkında bilgi veren diğer bir Urartu yazıtı ise kral Argışti (MÖ 785-756) dönemine ait Kazancı Yazıtıdır. Bölgede yaptığımız incelemelerde halkın Urartu hâkimiyetinden sonra dağlık bölgelerden vadilere ve ovalara indiği saptanabilmiş çok sayıda

kale ve yerleşme tespit edilmiştir. Son dönemde yapılan yüzey araştırmalarında kale, ve akropol gibi yerleşim alanlarına uzak ve tamamen bağımsız mezar yapılarının sayısının arttığına şahit olmaktayız. Bu mezar yapılarını Kimmer ve İskit dönemine bağlamak için elimizde yeterli veri bulunmamasına rağmen, yazılı Asur ve Pers kaynaklarından bildiğimiz bu göçler ile ilintili olabileceği yapılacak kazı çalışmaları ile ortaya çıkacaktır.

Urartu kralı Rusa II (MÖ 685-645) dönemimde bölgede görülmeye başlayan Kimmer ve İskitler Rusa'nın akıllıca politikası ile Manna bölgesine ve Asur üzerine yönelmişlerdir. Ardından bölgede kısmi Med ve Pers egemenliği başlamış ancak bu egemenlik arkeolojik olarak desteklenememiştir. Bu durum Medlerin ve Perslerin batıdaki zenginlikleri ulaşma isteği ile açıklanabilmektedir. Daha sonra ise bölgede siyasi güç olarak Arsaklılar veya Arşaklılar olarak bilinen devlet gelmektedir. Ardından ise Arsaklıların hâkimiyetine MÖ 34 yılında son veren Roma İmparatorluğu gelmektedir.

Bölgenin ilk yerleşimi ile alakalı olarak Kökten, Gökçeli Köyü'nde tespit ettiği mikrolit aletlere dayanarak Iğdır'da Neolitik Dönem'de yerleşimin olduğunu ifade etse de, şimdiye kadar yapılan yüzey araştırmaları ve yetersiz kazı çalışmalarında Neolitik yaşamı ortaya koyabilecek herhangi bir mimari bulgu ve bilgiye henüz rastlanmamıştır. Bölgenin Eskiçağ'daki sosyo-ekonomik ve politik durumunu tam olarak ortaya koyacak veriler henüz netlik kazanmadığından dolayı, doğru bir kronoloji de tam olarak ortaya çıkmamaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasında arkeolojik kazıların erken tarihlerde ve kısa dönemli olması ile günümüz kazılarının olmayışı da etkili olmuştur. Bu durumun düzelmesi ve sağlam bir veri analizi yapılabilmesi için yüzey araştırmalarının yanı sıra belirlenmiş alanlarda kazı ve arkeojeofizik çalışmaları ile arkeobotanik çalışmalara ihtiyaç vardır. Dileğimiz bu çalışmaların sayısının artması ve böylesine önemli bir yerin arkeolojik envanterinin tam olarak ortaya çıkarılabilmesidir.

KAYNAKÇA

- Amiran, Ruth (1952), "Connections between Anatolia and Palestine in the EBA", *Israel Exploration Journal* 2, s. 89-103.
- Ataniyazov, Soltanğa (1999), "Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği", *Bilig* 10, s. 1-30.
- Balcer, Jack Martin (1995), *The Persian Conquest of the Greeks*, Universitätsverlag, Konstanz.

- Barnett, Richard David (1963), "The Urartian Cemetery At Igdyr", *Anatolian Studies* XIII, s.153-198.
- Başgelen, Nezih - Payne, Margaret Rosaline, (2009), "Körzüt'ten Urartu Dönemine Ait Bir Kale Yazıtı", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan - Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat, A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea: Altan Çilingiroğlu'na Armağan = Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu*, (Edt, Haluk Sağlamtimur vd.), s. 125-132.
- Belli, Oktay (2000), "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması", *İstanbul Üniversitesi ve Türkiye Arkeolojisi*, İstanbul, s. 409-414.
- Belli, Oktay (2009), "Ağrı Dağı Bölgesinin Urartu Krallığı İçin Önemi", *II. Uluslararası Ağrı Dağı Ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli), s. 42-50.
- Bingöl, Akın (2014). "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1) , s. 115-134.
- Bingöl, Akın – Karageçi, Mustafa, (2016), "2015 Yılı Kars - Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST XXXIV* 1, s. 265-280.
- Bingöl, Akın – Karageçi, Mustafa, (2017), "Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2016", *AST XXXV* 1, s. 27-40.
- Bingöl, Akın (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bittel, Kurt (1945). *Önasya tarih öncesi çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Burney, Charles - Lang, David Marshall (1971). *The peoples of the Hills*, Phoenix, London.
- Burney, Charles, (1958), "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies VIII*, London, s. 157-209.
- Buyruk, Hasan (2002). *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır, Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları, Iğdır*.
- Carpini, Johann de Plano (2000). *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon.
- Ceylan, A. (2015a). *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Ceylan, Alpaslan – Özgül, Oktay (2018). *Eskiçağda Iğdır Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayinevi, Erzurum.
- Ceylan, Alpaslan (2002), "2000 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST XIX* 2, Ankara, s. 165-178.
- Ceylan, Alpaslan (2003), "2001 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST XX* 2, Ankara, s. 311-324.

- Ceylan, Alpaslan (2004), “2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST XXI* 2, Ankara, s. 263-272.
- Ceylan, Alpaslan (2005), “2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST XXII* 2, Ankara, s. 189-200.
- Ceylan, Alpaslan (2007), “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST XXIV* 1, Ankara, s. 163-182.
- Ceylan, Alpaslan (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- Ceylan, Nezahat (2016), “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43, s. 656-671.
- Çetinkaya, Nihat (1996). Iğdır tarihi (Tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine), *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul.
- Çilingiroğlu, A. (1994), Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Dönmez, Şevket (2012). “Oluz Höyük, Karadeniz’de Persler”, *Aktuel Arkeoloji* 5 s. 25, 140-145.
- Dyson, Robert H. (1968), “The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau”, *CAH*, 2, Chambridge, pp. 14-16.
- Dzhaparidze, Otar Mikhailovich (1964), “The Culture of early agrucultural tribes in the territory of Georgia”, *International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences* 7, Moscow, 2-9.
- Erzen, A. (1992). Doğu Anadolu ve Urartular, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Girginer, Serdar (1999). “Iğdır’da Bir Urartu Mezarlığı”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 25, s. 252-306.
- Günaşdı, Yavuz (2016), “Geçitler ülkesinde önemli bir Urartu Kalesi: Avnik”, *Tübar* 19, s. 113-135.
- Güner, İbrahim (1991), Iğdır Ovası ve Çevresinin Beşeri Coğrafyası, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı.
- Herodotos, (1973). Herodotos Tarihi, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- <https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?k=H> (07.04.2022).
- Khanzadian, Emma Vaghinaki - Piotrovskii, Boris Borisoviç (1992). “A Cylinder Seal with Ancient Egyptian Hieroglyphic Inscription from the Metsamor Gravesite”, *Soviet Anthropology and Archaeology* 30, no. 4: 67-74.
- Khanzadian, Emma Vaghinaki (1979). Elar-Darani. Yerevan: Akademii Nauk Arмянskoi SSR.

- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin (1952). Dede-Korkut Oğuznameleri, I. Kitap, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin (1953). Kars Tarihi, Işıl Matbaası, İstanbul.
- Kozbe, Gülriz - Ceylan, Alpaslan vd. (2008), Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b (TAY) Demir Çağları, İstanbul.
- Kökten İsmail Kılıç (1948). “Kars’ın Tarih Öncesi”, *III. Tarih Kurumu Kongresi*, Ankara, s. 194-204.
- Kökten, İsmail Kılıç (1943), “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten* VII, Ankara, s. 601-613.
- Krupnov, Evgenii I. (1964), “The most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian community”, *Soviet Anthropology and Archaeology* 3, pp. 31- 42.
- Ksenophon, (1974). Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), Çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- Kuftin, Boris Alekseevich (1944), “Urartskij “Kolumbarij” u podosvy Ararrata i Kuro- Araksski eneolit /An Urartian “Columbariaum” on the slopes of Ararat and the Copper Age of the Kura Araxes basin, Vestnik Gosudarstvennogo muzeja Gruzii.
- Kushnareva, Karinè Khristoforovna - Chubinishvili, Tariel Nikolaevich (1970.) Drevnie Kul’tury Yuzhnogo Kavkaza (V-III tys. do n.e.). Nauka, Leningrad.
- Lang, David Marshall (1970). Armenia, George Allen and Unwin Ltd., London.
- Lloyd, Seton. (1956). Early Anatolia. A Pelican Book, London.
- Luckenbill, Daniel David (1968). Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical records Assyria from the Earliest Times to Sargon to the end, Chicago 1926-1927, New York.
- Maisler, B., Stekelis, M. ve Avi-Yonah, M. (1952), “The Excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944–1946”, *Israel Exploration Journal* 2, Jerusalem, 218-232.
- Melikişvili, Georgij Aleksandrovic (1960). Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova.
- Mellaart, James. (1958). “The end of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, *American Journal of Archaeology* 62, s. 9-33.
- Mordtmann de Aeltere, A. D. (1872), “Entzifferung und Erklærung der armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend”, *ZDMG*, 26, s. 465-496 (no. 1-46).
- Onk, Nizamettin (2006). Kafkasya’dan Anadolu’ya Iğdır Tarihi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Özfırat, Aaynur (2017), “Melekli-Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı’nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti”, *OLBA*, (25), s. 149-182.

- Özfırat, Aynur – Caterina Marro, (2004). “2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, AST 21/1, s.15-32.
- Özfırat, Aynur (2012), “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.155-172.
- Özfırat, Aynur, (2008). “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2006”, AST 25/1, s. 197-220.
- Özgül, Oktay – Üngör, İbrahim, (2016). “Erikua’da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı Kalesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, s. 225-240.
- Özgül, Oktay (2011), *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Özgül, Oktay (2016), “Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)”, *Tüba-ar* 19, s. 137-157.
- Özgül, Oktay, (2018). “Yeni Bulgular Işığında Iğdır Bölgesi’nin Eskiçağ Tarihi”, XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, s. 233-268.
- Özgül, Oktay - Nezahat Ceylan (2017). “Eskiçağ’da Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV, XIII, 24-62.
- Payne, Margaret Rosalie (2006). Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, Erkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul.
- Pehlivan Mahmut (1991). Diauehi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.
- Pehlivan, Mahmut (1990), “Karaz ve Hurriler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, 168-176.
- Piotrovskii, Boris Borisoviç (1969). Urartu, Nagel, Geneva.
- Piotrovskii, Boris Borisoviç (1962), “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”. *VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences* 7, s. 360-366.
- Rasonyi, Laszlo, (1993). Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Rollinger, Robert (2007), “Med Krallığı-Hayalet İmparatorluğu”, *Arkeoatlas* 6, s. 8-18.
- Rubruck, William (1990). The Journey of William Rubruck to the Eastern Parts Of The World 1253-1255, London, Second Series No: IV.
- Salvini, Mirjo (1967). Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regnodi Urartu, Roma.
- Schmökkel, Hartmut (1961). Kulturgeschichte des alten Orients, AJJred Kröner Verlag, Stuttgart.

- Sevim, Ali (1983), Genel Çizgileri İle Selçuklu Ermeni İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.
- Sümer, Faruk (1999). Oğuzlar Tarihleri Boy Teşkilatları ve Destanları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Şemşeddin Sami, (1889)- (1306). Kamusü'l- Alâm, Mihran Matbaası, İstanbul.
- Şimşek, Oğuz (2018), "İğdir İlinin Nüfus Özellikleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/14, s.180 – 210.
- T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi İğdir Tarımsal Yatırım Rehberi 2021.
- Tanyu, Hikmet (1988), "Ağrı Dağı", *İslâm Ansiklopedisi I*, İstanbul, s. 481-482.
- Tarhan, Mehmet Taner (1972), Eski Çağ'da Kimmerler Problemi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Tarhan, Mehmet Taner (1978). M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.
- Tarhan, Mehmet Taner (1982), "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutipri=Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları VIII*, İstanbul, s. 69-114.
- Tuncel, Metin (1991), "Aras" *İslam Ansiklopedisi-3*, İstanbul, 1991, s. 332-335.
- Tavernier, Jean-Baptiste (2010). Tavernier Seyehatnamesi, (Edt,) Yerasimos, Stefanos, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). Osmanlı Tarihi II, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.
- Van Loon Maurits Nanning (1966). Urartian Art, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul.
- Wright, Ernest (1937). The Pottery of Balestin from the Earliest Tımer to the End of the Early Bronze Age. New Haven.